

**Традиції формування фонетичного принципу українського правопису
(на матеріалі рукописних пам'яток кінця XVII – XVIII ст.).**

Співвідношення між звуком та буквою в сучасній українській мові значно більш унормоване й стає, піддається далеко суворішій регламентації, ніж спостерігаємо з погляду діячного розвитку мовної системи. Зазначене протиставлення пояснюється, з одного боку, єдністю фонетичного принципу, на якому переважно ґрунтується сучасний правопис, а з другого, орієнтуванням староукраїнської писемності на кириличну правописну традицію, яка в XVI – XVIII ст. у багатьох випадках була далекою від живого мовлення.

Сказане, проте, не означає, що традиційний кириличний правопис мав у XVI – XVIII ст. цілком застиглий характер і не піддавався змінам. Так, з уведенням староукраїнської орфографії деяких нових літер, намаганням пристосувати правописну традицію до особливостей живого мовлення виникла значна правописна неунормованість, яка проіснувала аж до кінця XVIII ст., а почасти навіть до XIX ст. Зокрема, у другій половині XVII – XVIII ст., коли вже потрібно було відбивати на письмі численні звукові зміни, що розвинулися під впливом живого народного мовлення, існували значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків.

Більш-менш адекватне висвітлення проблем, якими характеризувалося співвідношення живомовної фонетики і традиційної орфографії, можливе за умови залучення до аналізу не тільки староукраїнських граматик і словників, а й текстів пам'яток, зокрема рукописних, тобто за умови звернення до правописної практики. Зокрема, це звернення допоможе з'ясувати, наскільки глибокими й органічними були історичні корені фонетичного принципу сучасного українського правопису.

Далі зупиняємось на деяких проблемах, які, на нашу думку, виразніше вказують на відбиття ряду звуків у староукраїнській правописній практиці другої половини XVII – XVIII ст., повніше засвідчують закономірності формування фонетичного правописного принципу. Маємо на увазі такі риси і явища, як: відображення на письмі звуків [г] та [ґ]; особливості становлення і графічного відбиття українського звука [и]; співвідношення його з традиційними [і] та [ы] у їх фонетичному і правописному вираженні; відбиття у фонетиці та правописі переходу *ѣ* в *і* тощо.

1. Звуки [ɣ] та [g], їх відображення на письмі. Проблема вживання літери ɣ та фонем, яку вона відбиває в українському правописі, має давню традицію. Боротьба між кириличною літерою ɣ (глаголь) і латинською графемою g та кириличним диграфом кг триває дуже давно. А з часу введення Мелетієм Смотрицьким у своїй “Граматичі” 1619 року літери ɣ, переробленої ним з грецького алфавіту і адаптованої до кириличного письма, завдання писарів значно ускладнюється. Для дослідника історичної фонології та історії правопису ця проблема важлива у плані співіснування вищезгаданих літер та звуків, що вони відбивають у XVI – XVIII ст. Зокрема, який звук передавався літерою ɣ.

Для з'ясування проблеми звернемося до походження звуків [ɣ] та [g] і до історії написання літер, якими вони передавались.

В українській мові, як і в білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій та в південних російських говорах, давній праслов'янський звук [g], властивий нині польській, нижньолужицькій, болгарській, македонській, сербській, хорватській, словенській мовам, а також північноросійським та середньоросійським говіркам, не зберігся, перетворившись у фрикативний [ɣ], а згодом на фарингальний [h] (за винятком білоруської, де залишився фрикативний [ɣ]). За Г.Півтораком “це сталося найімовірніше, в кінці VI – першій половині VII ст. н.е. в протоукраїнських говірках степового ареалу, яким розмовляли нащадки колишніх антів, а до них скіфи і сармати”¹. Саме скіфський і сарматський впливи, на думку дослідників, і спричинили зміну g → ɣ. Хронологічні рамки цього процесу визначаються тим, що слов'яни під час великого переселення у VI ст. рухалися зі Східної Європи у напрямку Балканського півострова і вимовляли вибуховий [g], а східні слов'яни VII – VIII ст. стали проникати із Середньої Наддніпрянщини у басейн Десни й за Прип'ять, і мали вже на цьому місці фрикативний приголосний. “Сформувавшись як типова антська риса в умовах посиленних слов'яно-іранських мовних контактів, фрикативний [ɣ] з часом поширився на майже весь “склавінський” культурно-етнографічний ареал. До південно-балтійських “венедських” говорів інновація g → ɣ не дійшла”².

У південній частині східно-слов'янських говорів, на основі яких сформувалась українська мова і далі змінювалась артикуляція фрикативного [ɣ] шляхом пересування назад місця його творення, внаслідок чого він через різні проміжні стадії перетворився на фрикативний приголосний. У протоукраїнських говорах фарингальний [h]

формувався, ймовірно, в IX – X ст. Про це свідчать випадки пропуску літери **г** у пам'ятках XIII ст., розглянутих нами. Наприклад, *рознѣвався* (ХЄ, 61 зв.), *осподарю* (67), *рабовал* (67 зв.). Якщо риса засвідчена на письмі, то сформувалась вона дещо раніше, узвичаїлась і відбилась у помилкових написаннях писарів. Про що свідчать і випадки плутання літер **г** і **х** у найдавніших пам'ятках з території України: *хрѣха* (БГД, 79, 103 зв.), *снѣхъ* (132), *ходъ* (138). Змішування літер **г** і **х** також вказує на те, що замість вибухового приголосного давні русичі вимовляли гортанний звук. Отже, заміна проривного [g] фрикативним [ɣ], а потім фарингальним [h] – одна з найдавніших рис, що стали притаманними українській мові.

Ю.Шевельов дотримується іншої думки. “Утворення фрикативного шиплячого [ɣ] відбулось в кінці XII або на початку XIIIст. Це була всеохоплююча зміна, за винятком сполуки **zg**, в якій **g** збереглося. Зміна охопила всю територію України. Але неможливо встановити місце походження цього явища, що розійшлося променями у всі сторони. Крім того, було охоплено і білоруську мову, білоруська можливо вплинула на південноросійські говори, але не обов'язково саме в цей час”³.

За Ю.Шевельовим, поштовхом до зміни [ɣ] в [h] був початок розвитку протетичного **h** (приблизно в XVIст.). Для приставного приголосного фарингальна артикуляція є звичайною. Коли [h] постав як протеза, то існування подвійної артикуляції як [ɣ] і [h] стало надміром і останній звук узвичаївся як основний.

Проблема відзначити окремим знаком фонему /ɣ/, супроти фрикативного звука [h] виявляються в українському письменстві з найдавнішого часу.

З кінця XIVст. для позначення вибухового приголосного [g] писарі використовували буквосполучення **кг**, що засвідчено у досліджених нами пам'ятках: *кгрецького* (ЖС-2, 527), *кгрунту* (532), *кгде* (531), *шпекги* (КЖС, 478 зв.).

Лише у XVII ст. М.Смотрицький своєю “Граматикою” запроваджує вживання літери **г** для передачі вибухового звука, на відміну від **г**, що означав фрикативний український звук. Автор радив писати: *гвалт*, *граматика*, *грецький*.

Такий вибуховий приголосний у досліджених нами пам'ятках передавався латинською буквою **g**: *грунтом* (АК, 9 зв.), *гвалт* (АК, 13) та часто вживаним диграфом **кг**. Потрібно зазначити, що вимова вибухового приголосного передавалась не послідовно, поряд з графемами, що передавали на письмі звучання вибухового приголосного вживалась літера **г** у тих самих словах: *кгрецького* (ЖС-2, 527) – але

греков (527), *кгрунтовне* (КЖС, 476) – але *грунтовне* (ЖС-2, 564). Введена ж М.Смотрицьким літера при аналізі пам'яток не трапляється.

Фрикативна ж вимова дуже послідовно відбита у розглянутих пам'ятках XVII – XVIII ст.: *ганьблючи* (КЖС, 479), *голосу* (ЗЖЛ, 18 зв.), *Господь* (ЖС-2, 565), *Царигорода* (520). Спостережено також поплутання літер х та г : *газары* (ЖС-2, 517 зв.) – *хозари* (517 зв.) з одного боку, та літер к та г з другого боку: *козари* (517 зв.).

“В історії українського правопису немає стійкості у передачі і використанні г, бо вимова цього звука в іншомовних словах часто відповідає звичайній вимові. Часто буває й так: на письмі зберігається г, а вимова його дорівнює [г]”⁴. Можна зробити цікаве спостереження, прослідковуючи історію використання г: спочатку запозичувались слова з г, цей знак досить міцно закріпився в правописі, потім починає заступати його знак г, під впливом вимови узвичаєної для цього знака; таким чином поступово спочатку у вимові, а потім і в написанні іншомовне слово адаптується до української мови.

Так Мелетій Смотрицький писав: *граматика, грецький*, тобто для всіх запозичених слів використовував літеру г.

За правописом М.К.Грунського ці ж слова пишуться з кириличною літерою. Але пропонується подвійне написання інших запозичених слів: *гвардія – гвардія, газ – газ, географія – географія, фігура – фігура*. Слова *губернія, граніт* пропонується писати з г.

Правописні правила, прийняті філологічною секцією Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові радять писати:

“§23. Г не г :

господар, господарити, господарство, господиня, граматика.

§24. Г не г:

*газ, газда, газдувати, газета, татунок, тегати, гімназія, граф, ґрунт, ґудзь, педагогія, телеграф”*⁵.

За правилами сучасного правопису такі слова як: *газ, газета, гімназія, граф, педагогія, телеграф* адаптувались до української мови і пишуться з г, незважаючи на те, що звук [g] властивий вимові українця як доводять дані українських діалектів.

Система українського консонантизму впродовж свого історичного розвитку та існування мала дві різні фонемі - /г/ та /ґ/, остання з яких довго не відбивалась на

письмі окремою літерою слов'янського алфавіту. У добу Київської Русі з другої половини XI ст., коли тогочасна літературна мова і її правопис орієнтувались на церковнослов'янські зразки і нормувались ними, ці звуки не розрізнялись. Навіть із нововведенням М.Смотрицького у староукраїнській орфографічній традиції переважало використання буквосполучення **кг** та латинської літери **g**. Літеру **г** активно почали вживати в XIX ст., коли український правопис почав характеризуватись певною унормованістю. Та у радянський час, коли у 1933 році було вилучено літеру **г**. Лише у 60-ті роки Хрущовської відлиги її було поновлено, але лише для фонетичної транскрипції. Ярослав Рудницький мав повну підставу домагатися її поновлення, подаючи меморандум до Організації Об'єднаних Націй з приводу забороненої літери⁶. Вона повернена у правописний обіг останньою редакцією правопису.

Аргументом на користь того, що вилучати фонему /г/ і графему, яка її відбиває з сучасного українського правопису не правомірно. Оскільки ще у староукраїнський період і до нашого часу кирилична літера **г** (глаголь) передавала звук фрикативний, проривний же звук передавався або буквою **г**, або диграфом **кг**, або літерою латинського алфавіту **g**. Але впродовж усієї історії української мови звуки [g] і [г] розрізнялись як мовцями так і писарями, як фонетично так і орфографічно.

2. Особливості становлення та графічного відбиття

українського звука [и]. У системі староукраїнського вокалізму XVII – XVIIIст. до послідовно відбитих живомовних рис належить вимова давніх етимологічних **ы** та **и** як одного звука передньо-середнього ряду та високо-середнього підняття [и]. Ця риса відома уже в другій половині XI – XII ст. живим південно-руським говорам і відтоді широко засвідчується давньоруськими та староукраїнськими пам'ятками. На її наявність у ХУП–XVIII ст. вказує низка характерних особливостей тогочасного правопису. П.Житецький писав: “Відомо, що в українському говорі основне **и** стверділо у звук середній між **і** та **ы**, для вираження якого використовуємо звичайну літеру **и**. Середнє малоросійське **и** можна обмежити правобережжям Дніпра і переважно лівим боком. На правому березі Дніпра воно звучало як широке **ы**. Цим і пояснюється часте використання широкого **ы** замість **и**. А плутання **ы** та **и** свідчить про те, що в українському звукові злились два різних елементи”⁷.

Важко з точністю сказати, коли почався процес злиття **и** та **ы**. Поступальний розвиток ствердіння **и** може зумовлюватись різницею, яка з'явилась між цим **и** та **і**, що утворився з **ѣ**. Але дослідження житійно-повістевих пам'яток XVII – XVIII ст. показують, що **и** широко вживається на місці етимологічного **ы**, причому в позиціях після приголосних губних, передньоязикових, шиплячих:

а) у коренях слів: *син* (КЖС, 476); *мислить* (476 зв.); *бисть* (ЖЗЛ, 21); *слишачи* (ЖС-2, 529 зв.);

б) у префіксі **ви-**: *випитовати* (ЗЖА, 4); *вискочити* (КЖС, 477); *виправився* (478); *вимислов* (ЖС-2, 530 зв.);

в) у закінченнях: *сокири* (ЗЖА, 10 зв.); *нькоторих* (ЖС-2, 223 зв.);

г) у займенникових формах та прислівникових словах: *ти* (ЖС-2, 518); *аби* (КЖС, 478).

Тут треба зазначити, що прикладів етимологічно правильного вживання **ы** за традицією теж чимало: *вызнали* (ЖС-2, 530); *выхваляють* (532); *выкоренивши* (532 зв.); *мыслив* (518); *быти* (518); *мы* (565); *сыном* (520); *ты* (520); *голосы* (563); *воины* (562 зв.).

За нашими підрахунками, літера **и** вживається на позначення етимологічного **ы** у 49% словоформ досліджених пам'яток, у решті словоформ літера **ы** в такому випадку використовується за традицією. Це свідчить про те, що хоча давні звуки [и] та [ы] злилися в одному середньому українському звукові [и] і це відбиває тогочасна правописна традиція, проте в розглянутих рукописах релігійного змісту ще досить помітне традиційне написання, з яким гарно були обізнані переписувачі житій. Але не варто забувати, що й народна стихія дає тут вагомий відсоток.

З другого боку, етимологічний **и** часто передавався через **ы**, виразно вказуючи на тверду вимову попереднього приголосного: *церквы* (ЖС-2, 528 зв.); *голубы* (519 зв.); *христовы* (521 зв.); *Васылію* (527 зв.); *Рурык* (517 зв.); *Володымера* (561); *народыти* (ЗЖЛ, 47).

Словоформ із таким написанням у текстах 38%, частіше слова пишуться з етимологічним **и**. Відповідні позиції з **и** зустрічаються дуже часто, навіть у тих самих словах і на тій самій сторінці: *Рурик* (ЖС-2, 518); *народил* (ЗЖЛ, 56); *церкви* (ЖС-2, 532); *голуби* (519); *Володимира* (528 зв.); *Василя* (525 зв.).

Цікавим є те, що в житіях Ольги і Володимира (ЖС-2) ім'я князя Володимира трапляється 40 раз. У 16 випадках воно написано в такий спосіб: *Володимир*, 23 рази – *Володымер* і один раз – *Володимер*. Навіть на такому малому матеріалі спостерігаємо значний вплив народного мовлення.

Із прикладів видно, що жива народна вимова **и** та **ы** як українського **и** властива досліджуваним пам'яткам, адже автор вживає ці літери непослідовно; цілком очевидно, що для нього вони злилися в одному українському [и]. Наші пошуки повністю підтверджують тезу М.Семигоновського, що “**и** замість **ы** і, навпаки, **ы** замість **и** дуже непослідовно малоросіяни використовують, змішуючи одну літеру з іншою”⁸. Таке плутання П.Житецький пояснює тим, що це пізніший момент звукових перетворень, який почався у звукові **ы** ще у старослов'янській мові, а саме – середнє **и** замість основного **и** та основного **ы**. Процес перетворення цих звуків належить не стільки до історико-лінгвістичного аналізу, скільки до фізіологічного. Автор припускає, що “вихідним моментом у розвитку середнього **и** була потреба розрізнити у вимові основне **и** і секундарне **ы**; але, відходячи у вимові від широкого **ы**, основне **и** наблизилось би до секундарного **і**, що походить із **о** та **е**, а також **і**, що походить із **ѣ**. У таких умовах мав з'явитися звук змішаний, не схожий на **ы** російське та на **ы** польське, ні на **і** в чистому своєму вигляді. Таким чином з'явилося середнє українське **и**, порівняно з основним **и** та основним **ы**. Цей звук більш пізній саме тому, що змішаний”⁹.

Середнє **и** не отримало в українській писемності нової літери, тому що розвинулось пізно на ґрунті живої української мови; можливо, саме через це воно не привернуло до себе серйозної уваги писарів. Вони, як ми знаємо, в епоху XVII–XVIII ст. не дотримувались зразків народної мови, але їй не могли на письмі боротися з нею. Отже, нормою для української мови XVII–XVIII ст. була вимова українського **и** як звука передньо-середнього ряду і середньо-високого підняття, проте відповідної однієї графеми, за якою закріплювався цей звук, не було. Очевидно, що звук [и] почав передаватись послідовно літерою **и** пізніше, після виходу граматики О.Павловського (1818) та використання фонетичного принципу правопису журналом “Основа”.

3. **Плутання літер і та ѣ**. У досліджених пам'ятках засвідчене також постійне плутання літер **і** та **и** на позначення українського звука [і]. Словоформ з уживанням літер **і** та **и** приблизно однакова кількість: *Сергія* (ЖС-2, 531 зв.); *Сергия* (529);

Васіліна (531); *Василию* (525 зв.); *імя* (520); *имя* (522 зв.); *Кієвъ* (562); *Кієва* (539 зв.); *мудріи* (518); *мудрии* (525); *кіяне* (531); *кіями* (531 зв.).

Вживання літери **і** на позначення українського звуку [i] було неунормованим, хоча відомо, що літера **і** асоціювалась у свідомості із звуком [i], а літера **и** залишалась у використанні за традицією, тим більше, що досліджувані тексти репрезентують традиційну релігійну літературу. Але факти плутання свідчать про те, що **і** отримує вже власне фонетичне значення, тому що **и** “стверділо”.

П.Житецький зазначав, що “рідкісною особливістю української мови є перевага [i] над усіма голосними звуками. У жодній слов’янській мові не знайдеться такої частотності використання цього звуку”¹⁰. Окрім етимологічного [i], в українській мові є звук [i], що походить з колишнього звучання літери **ѣ**, а також звук, утворений унаслідок переходу етимологічних **о** та **е** в **і** у новозакритому складі.

4. Графічне варіювання літери **ѣ та її фонетичне значення.** Від початку свого існування літера **ѣ** позначала на письмі дифтонги [a+i], [i+a], [e+i] або [i+e]. Саме старе дифтонгічне звучання **ѣ** збереглося у північних українських говорах. Про це свідчить “Атлас української мови”, том 1. Саме аргумент дифтонгічного звучання **ѣ** висувають учені, коли говорять про прабатьківщину слов’ян, локалізуючи її в українському Поліссі. У XVII ст. багато пам’яток констатують заміну **ѣ** на **е**. Але поступово в українській мові починає панувати змішування **ѣ** та **е**. П.Житецький зазначав, що навіть коли **ѣ** вимовлявся як [i], грамотні люди ніяк не могли впоратись із його написанням, тому що був сильний білоруський, російський, польський і навіть чеський вплив. Вони писали **ѣ** як **ѣ** (по-староболгарськи), як **і** (по-українськи) або як **е** (по-білоруськи). “У такому непослідовному вигляді прийшло до нас написання літери **ѣ** у південноруських творах XV–XVI ст.”¹¹. У XVII ст. Мелетій Смотрицький спробував покласти край цьому різнописанню і вивести правопис із хаосу. У своїй славнозвісній праці “Граматики Славенскіє правилное свнтагма” (Єв’є, 1619) він зазначає, що **е** і **є**, **и** та **і**, **ы** та **ѣ** використовуються не за правилами, а як заманеться писарям. Учений скаржить на змішування літер, які, на його думку, повинні мати фіксоване вживання. Хоч у своїй граматиці Мелетій Смотрицький оберігає традиційне старослов’янське написання від народних впливів, але, треба зазначити, українські письменники в середині XVII ст. віддають перевагу літері **і** для позначення

українського звука [i], а не літері **ѣ**. За спостереженням П.Житецького, поступово складається враження, що етимологічно правильно буде використовувати **і** замість **ѣ**¹².

У досліджуваних текстах 87% написань – це написання з **ѣ**: *пѣснь заспѣваймо* (ЗЖА, 2 зв.); *мѣсца, мѣсце* (ЗЖА, 10); *хлѣбь* (ЗЖА, 15); *дѣвица* (ЗЖА, 23); *нѣвець* (ЗЖА, 24); *нѣчого* (ЗЖА, 38); *себѣ* (ЖС-2, 517 зв.); *тобѣ* (518); *заповѣдей* (517 зв.); *всѣх* (529); *Києвѣ* (521); *рѣку* (517 зв.); *вѣри* (520 зв.); *вѣтер* (531); *Днѣпра* (531); *Глѣба* (532). Немає сумніву, що в цих словах **ѣ** читався як український звук [i].

Літера **і** або її відповідник літера **и** вживаються у значенні [i] на місті **ѣ** у 10% словоформ: *соби* (ЖС-2, 532); *тоби* (520 зв.); *Києві* (539 зв.); *оповидала* (520).

У 3% словоформ замість **ѣ** та **і** (**и**) засвідчене написання літери **е**: *девица* (ЗЖЛ, 23); *тебе* (ЖС-2, 518); *всей* (529 зв.).

Як бачимо, у свідомості писарів залишилось традиційне знання про вживання літери **ѣ**, але, будучи носіями живої розмовної мови, вони подекуди допускають відбиття у своїх текстах випадків українського переходу **ѣ** в **і**. Та й нормативною на той час, як зазначають дослідники, була вимова **ѣ** як [i]. В українському правописі з'явилися всі підстави для занепаду літери **ѣ**, яка відбивала той самий звук, що й літера **і**.

Традиція використання літери **і** на позначення **ѣ**, та літери **и** – для позначення українського **и** виявилась історично прогресивною.

Отже, формування фонетичного принципу українського правопису – процес довготривалий. Він почався ще в давньоруську епоху, коли живомовні фонетичні елементи почали потрапляти у книжні тексти. Традиційний кириличний правопис характеризувався своєю консервативністю, тому відбиття на письмі живомовних рис і введення в орфографію нових літер було першим кроком до становлення українського правопису на фонетичній основі. Відбиття на письмі численних звукових змін спричинило значні труднощі з передачею на письмі цілого ряду звуків.

Розглянуті вище тексти рукописних пам'яток показують, що впродовж усієї історії української мови приголосні звуки [g] та [г] розрізнялись, як фонетично, так і орфографічно. І вилучення літери **г** з сучасного українського правопису, яка

використовується для передачі проривного приголосного в іншомовних словах та для відбиття діалектного мовлення є неправомірним.

Для відбиття українського звука [и] у староукраїнській орфографічній традиції узвичаїлась літера **и**, а для голосного [і] – літера **і**; решта ж графем занепали. Саме такий спосіб передачі цих голосних звуків зберігає і сучасний український правопис, в основі якого лежить фонетичний принцип написання.

Умовні скорочення назв джерел

94. **АК** – Актова книга Остерської сотенної канцелярії Київського полку, 1699 – 1763. Зберігається в РКП ЦДІА України у Києві, ф.64 оп.І, зб.
- БГД** – Бесіди Григорія Двоєслова на євангеліє, друга половина XIII ст. Зберігається в Рос.НБ, шифр ПОГОД 70.
- ЄХ** – Холмське євангеліє, кінець XIII ст. Зберігається в Рос.НБ, шифр РУМ 121.
- ЖС-2** – Книга житій святих, кінець XVII – початок XVIII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 370п\155.
- ЖЖА** – Збірка житій, апокрифів, віршів, пісень та ін., початок XVIII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім.Вернадського, шифр 209м\20.
- ЖЖЛ** – Збірка житій, легенд, апокрифів, оповідань тощо, XVII ст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр І.2735.
- ЖЖС** – Книга житій святих, друга половина XVIIст. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. Вернадського, шифр 287П\1266.

Література

1. **Півторак Г.П.** Українці: звідки ми і наша мова. –К.: Наукова думка, 1993.– С.104.
2. Там само.
3. **Shevelov G.Y.** The Historical Phonology of Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979. – P. 355.
4. **Історія української мови. Фонетика.** / М.А. Жовтобрюх та ін. – К.: Вища школа, 1979. – С.6.
5. **Руська правопись зі словарцем.** – Львів: наклад цісарського королівського вид-ва книжок шкільних у друкарні Наукового Товариства ім.Тараса Шевченка. - С.14.
6. **Rudnuckiy J.B.** Ї – a Proscribed Letter in the Soviet Union. – Winnipeg, 1970. – 14p.
7. **Житецький П.Й.** Очерк звуковой истории малорусского наречия. Изд-во Ун-та св. Владимира, 1876. – С. 154 – 155.
8. **Семигоновський М.** Правописание российское с предварительным наставлением о произношении букв, о складах и о чтении из разных грамматик и новейших о правописании правил Киевской академии учителям Максимом Семигоновским собранные. – М., 1794. – С.7.
9. **Житецький П.Й.** Очерк звуковой истории малорусского наречия. Изд-во Ун-та св. Владимира, 1876. – С. 143.
10. Там само. – С. 84.
11. Там само. – С. 100.
12. Там само. – С. 106.